

О. Ю. Костюк,

Національний університет "Острозька академія",

м. Острог

ВПЛИВ МОВИ НА НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНИЙ ПРОЦЕС У РЕЛІГІЙНИХ ОСВІТНІХ ЗАКЛАДАХ ВОЛИНІ (XIX – ПОЧ. XX СТ.)

У статті проаналізовано вплив мови на навчально-виховний процес у православних, єврейських та протестантських навчальних закладах Волині у XIX – на початку XX с.

The language influence on the educational process in Orthodox, Jewish and Protestant educational institutions in Volyn in the 19th and the beginning of the 20th centuries is analyzed in the article.

Духовна пам'ять українського народу є надзвичайною цінністю. Вона зберігає універсальні життєві принципи і є архетипною емоційно-сисловою формою. Ця форма відтворюється наступними поколіннями в процесі їх духовного і психічного розвитку. На ґрунті етнодуховної пам'яті найкращі представники народу набувають особистого духовного і морально-психологічного досвіду, вивільняються з-під впливу догм і виходять на шлях самопізнання, вільної духовної творчості. І цей досвід, що примножується віками, формує етнодуховну культуру, яка є "важливим чинником становлення народного характеру, національної культури, розкріпачення мислення, примноження інтелектуального потенціалу суспільства".

У наукових дослідженнях сучасних українських учених аналізується загальний розвиток освіти на Волині, проте вплив мови на навчально-виховний процес у релігійних освітніх закладах Волині у XIX – на початку XX ст. Так, О. Борейко, Д. Герцюк, Т. Джаман, С. Коляденко, Н. Кротік, І. Курляк, В. Омельчук, Н. Сейко досліджували окремі аспекти релігійної освіти Правобережної України, Волинського краю в контексті розвитку загальної освіти Волині та просвітницько-педагогічної діяльності громадських товариств цього регіону. Метою нашого дослідження є проаналізувати вплив мови на навчально-виховний процес у релігійних освітніх закладах Волині у XIX – на початку XX ст.

Досліджуючи вплив мови на навчально-виховний процес у духовних закладах Волинської губернії у другій половині XIX ст., потрібно, перш за все, відзначити, що освітні заклади були поділені на початкові, середні та вищі. С. Стельмах у праці "Політика самодержавія в області народного образования на Украине в 60-90-х

гг. XIX в.” стверджує, що на території України політика царизму була дещо специфічною у сфері освіти – пов’язана з національною проблемою. Головним завданням цієї політики було поступове об’єднання або точніше – “сплетіння” національних окраїн в єдину державу через посередництво денационалізації, насильницької русифікації народу, що було викладено на сторінках “всеподданейшого донесення” Міністерства внутрішніх справ П. Валуєва “О средствах обрусения западного края” (1862) [9, с. 6], де територію України було проголошено невід’ємною частиною імперії з уніфікованими адміністративними органами і єдиною російською мовою.

У кінці XVIII – на початку XIX ст. “зустрілися” дві навчальні реформи: польська, створена варшавською Едукаційною комісією, і російська, розроблена Петербурзькою училищною комісією [2, с. 45]. Досліджені нами матеріали [3; 8; 12] засвідчують, що на території Правобережної України на початку XIX ст. існувала традиційна мережа шкіл: парафіяльних, монастирських, римських, греко-католицьких.

Проаналізований нами матеріал засвідчує, що навчальний процес в усіх парафіяльних училищах здійснювався в однакових умовах: учні навчалися по два роки в 1-му та 2-му класах, а після закінчення курсу навчання випускники переходили до нижчого відділення Острозького повітового училища, оскільки до 1833-го р. на Волині був лише один повітовий навчальний заклад. З метою досягнення основних завдань навчально-виховного процесу в парафіяльних училищах Волині учителі використовували низку методів організації та здійснення навчально-пізнавальної діяльності: словесних (пояснення, розповідь, робота з підручником), наочних (ілюстрування) та практичних (вправи).

Варто зазначити, що для забезпечення організації навчання у православних початкових школах учителі дотримувалися класно-урочної системи, коли вони фронтально працювали з учнями усього класу за певним розкладом. Але при цьому учні, які мали кращі результати, могли виконувати програму в кожному класі за один рік [4, с. 316], це свідчить про те, що педагоги використовували індивідуальну-групову систему навчання в тому випадку, коли клас складався із учнів різного рівня підготовки. На цьому рівні домінував догматичний вид навчання, який вимагав від учнів механічного заучування догматів Святого Письма, відтворення навчального матеріалу, і при цьому більшість учителів не цікавилася тим, чи розуміють учні той матеріал, що заучують.

У повітово-парафіяльних училищах так, як і в парафіяльних, за вимогами того часу суть навчання полягало у дослівному вивченні заданого напам’ять, і мало хто з учителів дореформеного періоду існування училища вимагав осмисленого викладу пройденого матері-

алу, цікавився живим словом. Хоча, варто зауважити, що були й такі наставники, які не вимагали “дослівного зазубрювання” матеріалу, а заохочували учнів до вільного свідомого викладу уроку. Ці педагоги подавали матеріал у набагато цікавішій формі, у більш ширшому обсязі, ніж його було викладено в програмних підручниках [5, с. 875], використовуючи *пояснювальний вид* навчання, який передбачав усвідомлення, розуміння матеріалу та його вивчення.

Після проведення “гуманної” реформи 1863 р. в учнях вбачали, насамперед, особистість, грубе звернення на “ти” стали замінювати на делікатне “ви” [6, с. 948]. Новий Статут та Штат духовних училищ були затверджені ще 14 травня 1867 р., але у навчальних закладах Волинської губернії ці нововведення стали застосовуватися на практиці лише в другій половині 1872 р. [6, с. 950].

Відповідно до пунктів 2-3 “Загальних педагогічних зауважень” перед навчанням ставилося дві цілі: реальна, яка передбачала пояснення матеріалу базового курсу мовою, доступною дитячому віку, та формальна, яка впливала на всебічне спонукування (збудження) розумових здібностей учнів, на відпрацювання мовлення і розвиток думки та підготовку дітей до майбутнього серйозного систематичного шкільного навчального процесу. Для втілення поставленої мети потрібно було викликати в дітей любов до науки, привчати до уваги, спостережливості, зосередженості на уроках та дотримання правил дисципліни під час навчального процесу, добросовісно, вчасно виконувати всі поставлені перед ними завдання, навчити користуватися навчальними підручниками та посібниками, бути відповідальними за результати навчання, розвивати в них навички розумової праці.

У пункті 4 другого розділу відзначається, що для досягнення цілей учителям підготовчих класів рекомендовано було використовувати *метод повторення* вивченого матеріалу, ставлячи запитання до всього класу, дотримуючись при цьому суворої дисципліни. Дані педагогічні зауваження не мали на меті обмежити учителя, а вони лише передбачали добросовісне виконання обов’язків, яке могло б забезпечити позитивний результат та успіх у цій справі.

Аналіз досліджених матеріалів вказує на те, що вирішення мовної проблеми євреїв було надзвичайно важливим для втілення у життя реформ єврейської освіти, однак царизм цілеспрямовано здійснював реакційну політику щодо єврейської мови: Положення 1804 р. дозволяло користуватися єврейською мовою лише в релігійних справах та в побуті, тоді як всі офіційні папери: документи, векселі, торговельні акти – повинні були вестися російською мовою. В разі ведення бухгалтерських книг або інших документів єврейською мовою мав бути обов’язковий переклад російською. З 1808 р. знання німецької, російської чи польської мов було обов’язковим для євреїв, які займали державні посади [1, с. 580].

На Волині існування хедерної початкової освіти було одним із засобів збереження єврейства в умовах русифікації Південно-Західного краю Російської імперії. Оскільки до середини XIX ст. освіта євреїв майже не контролювалася російським царським урядом, то на всій території Волині навчанням дітей займалися меламеди (учителі початкової школи), і мета навчання в початковій єврейській школі Волинської губернії зводилася до **навчання заповідей Тори** (нормативної частини іудаїзму), яка регламентувала релігійне, сімейне та громадське життя євреїв; вивчення Талмуду (кодексу єврейських законів); знайомства з національними звичаями, обрядами, особливостями побуту, естетичними цінностями єврейського народу; формування єврейського світогляду, особливо специфічного ставлення єврея до суспільства.

Для кращого засвоєння матеріалу під час навчального процесу учителями використовувалася *наочний метод*: ілюстрування. Варто зазначити, що *прийоми навчання* були недосконалими, одноманітними. Так, вивчивши букви, учень вчив слова, починав читати молитви. Оскільки не було ні букварів, ні збірників спеціальних текстів, то замість підручника використовувалася *молитовник*, який був *основним засобом навчання*. У хедері учнів не вчили письмової грамоти. Якщо батьки бажали, щоб їхні діти навчилися писати, то вони домовлялися з учителями про індивідуальні додаткові уроки. Під час навчальної діяльності у початковому навчально-виховному закладі спрацьовували **наочний (самостійного спостереження) та практичний методи**: оскільки, навчившись читати молитовник, хлопчики отримували можливість стежити за службою в синагозі, та брати участь у загальній молитві.

Більшість молитов, які діти вивчали, були на івриті, який вважався священною мовою, і знання його було важливою умовою вивчення текстів для рабинів. Оскільки діти волинських євреїв говорили мовою ідиш, то вони часто не розуміли змісту прочитаного, що засвідчує використання догматичного виду навчання при організації навчально-виховного процесу.

Аналіз дослідженого матеріалу дозволив зробити висновки, що знання учнів не оцінювали і їм не присвоювали ніякої кваліфікації. Крім цього, у XIX ст. на Волині рівень навчання у початковій єврейській школі визначався не освітніми критеріями і віком учнів, а якістю вивчених релігійних текстів. Варто зауважити, що навчальна програма складалася тільки із священних релігійних текстів, а у переважній більшості шкіл вивчали тільки один з них.

Наступним етапом навчання у хедері, після оволодіння навичками читання, було вивчення Тори, яке практично полягало у дослівному послідовному перекладі слів тексту: слово читалося вголос, перекладалося на мову ідиш окремо, зберігаючи при цьому порядок

слів мовою оригіналу. При такому дослівному перекладі часто порушувалась логічна послідовність у реченні, втрачався його зміст, не брався до уваги синтаксис перекладу, оскільки вираз, який мав декілька значень, перекладався однаково [11, с. 158].

Наступним і вищим рівнем хедерної освіти було вивчення Талмуда (кодексу єврейських законів), який засвоювали за таким ж методом, який використовувався раніше для вивчення П'ятикнижжя (перших книг Старого Заповіту). Зрідка в деяких хедерах використовувалися методи, які розвивали в учнів схильність до самостійних роздумів і дискусій.

Варто зазначити, що з 1851 р. Міністерство освіти стало вимагати вивчення в ієшиботах російської мови. З цією метою керівник школи мав підписати угоду з наглядачем місцевого казенного (державного) єврейського училища про кількість російських уроків і про відповідну плату за навчання. Проте, незважаючи на угоду, в ієшиботах не було введено постійне вивчення російської мови, хоча деякі учні самостійно і таємно вивчали світські науки, читали "заборонені" книги, освоювали іноземні мови і вели наукові дослідження Талмуда і Біблії.

Досліджуючи проблему становлення і розвитку **німецьких** початкових навчальних закладів Волині у XIX – на початку XX ст., слід відзначити, що вони були типовими зразками школи, яка існувала в Німеччині і керувалася встановленими вимогами, що включали обов'язковість навчання для всіх дітей, пасторське керівництво та нагляд за школою, тісний взаємозв'язок школи та громади, яка будувала і фінансово підтримувала школу та учителя [10, с. 65]. Німецькі колоністи, переселившись на Волинь, залишили незмінними основні принципи щодо початкового шкільництва.

Як свідчить аналіз документів, обов'язковими предметами в німецьких початкових школах були: Закон Божий, читання, письмо, основи арифметики і церковний спів. Крім того, за наявних умов учні могли вивчати основи історії, географії, малювання та народознавство. Слід зазначити, що існували особливі вимоги щодо навчання читання та письма: предмети слід було викладати як німецькою, так і російською мовами, хоча в більшості випадків навчання російською мовою ігнорувалося [13, с. 182].

Що стосується матеріального забезпечення навчально-виховного процесу, то у школах використовувалися переважно німецькі підручники, букварі, церковно-релігійні книги, видані у Німеччині та Варшаві, за умови, якщо вони були дозволені Волинською губернською царською цензурою. Іноді під час навчального процесу використовували й підручники, які були видані Міністерством освіти Росії. Так, були відомими книги для читання Паульсона і Водовозова, російсько-німецькі букварі Алмашевича, посібники з навчання

грамоти Грушецького [13, с. 226-227]. Недоліком було те, що при школах не було бібліотек, і діти були змушені обмінюватися між собою власними книжками.

Незалежність, замкнутість і відособленість німецьких навчальних закладів непокоїла царську владу. Нами зазначалося, що спеціальним указом царського уряду від 8 жовтня 1887 р. всі іновірні школи переходили у підпорядкування Міністерства народної освіти і цим було завершено період самостійного функціонування шкіл національних меншин, які проживали на Волині. Всі початкові школи стали виконувати роль однокласних сільських училищ. Головний напрям діяльності Міністерства народної освіти можна розцінювати як початок русифікації [14, с. 61]. Для досягнення поставленої мети освітнє відомство намагалося зменшити роль лютеранського духовенства і залежність учителів від колоністських громад.

Першим кроком відомства була вимога здійснювати викладання всіх предметів, крім Закону Божого, російською мовою. Загальна молитва за царя була обов'язковою для всіх учнів і читалася російською мовою Наступним етапом як у ставленні до єврейських, так і чеських учителів було запровадження курсів вивчення російської мови для учителів німецьких колоній, які були організовані в літній період у найбільш заселених німцями повітах. Навчання завершувалося складанням іспиту. Якщо учитель, представник національної меншини, не отримував позитивної оцінки про знання російської мови, то він міг бути звільненим з посади [14, с. 15-77].

Матеріали першого загального перепису населення свідчать, що в цілому рівень знань російської мови серед колоністів був дуже низьким, і в 1897 р. кількість німців Волинської губернії, які визнали себе освіченими (по-російськи) становила 19 131 чоловік, що складало 11, 17 % всього німецького населення. Причому цей показник дуже відрізнявся у містах, де німці більше контактували з місцевим населенням і де це вимагало знання російської мови, та селах, де не було такої нагальної потреби. Відповідно ці показники становили 62% та 10, 9% [7, с. 115-119].

Таким чином, для успішного забезпечення процесу навчання вчителі використовували такі *методи навчально-пізнавальної діяльності*: словесні (пояснення, розповідь, катехізісна бесіда, робота з підручником, пісенспіви, проповіді), наочні (ілюстрація, самостійне спостереження), практичні (вправи). Домінуючими на цьому рівні були підручники, слово вчителя та священика.

Література

1. Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем / Под общ. ред. Л. Каценельсон: В 16 т. – СПб.:

Брокгауз-Ефрон, 1913. – Т. 6. – 960 с.

2. Єршова Л.М. Розвиток жіночої освіти на Волині (кінець XVIII – початок XX століття): Монографія. – Житомир: “Полісся”, 2006. – 488 с.

3. Жилко С.І. Російська церква на Волині у 1793-1917 рр. – Житомир: “Жур фонд. Редакція газети “Клич”, 1996. – 173 с.

4. История первоначального устройства Волынской духовной Семинарии и списки воспитанников, окончивших курс учения в ней в течение столетия ее существования (1796-1896 гг.) // Волыньские епархальные ведомости. – 1896. – № 8. – Ч. неоф. – С. 313-320.

5. Кременецкое мужское духовное училище // Волыньские епархальные ведомости. – 1900. – № 26. – Ч. неоф. – С. 874-878.

6. Кременецкое мужское духовное училище // Волыньские епархальные ведомости. – 1900. – № 28. – Ч неоф. – С. 948-954.

7. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г.: В 19 томах. – Т. 8: Волыньская губерния. – СПб., 1904. – 1452 с.

8. Сейко Н. Педагогічні та етносоціологічні засади розвитку польського шкільництва на Волині-Житомирщині у 1905 – 1938 рр.: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Інститут педагогіки АПН України. – К., 1999. – 195 л. – 196

9. Стельмах С.П. Политика самодержавства в области народного образования на Украине в 60-90-х гг. XIX в. – К., 1991. – С. 6-41.

10. Тутик Л. С. Немцы в Украине: проблемы и перспективы // Новая жизнь. – № 35. – 1991. – 25 сентября – С. 65.

11. Шолом-Алейхем. Истории для детей. – М., 1956. – С. 158-165.

12. Шостак І. В. Луцько-Житомирська дієцезія наприкінці XVIII – у першій половині XIX століть. – Білий-Дунаєць-Острів: Бібліотека “Волянина з Волині”, 2005. – 200 с.

13. ЦДДАУК. – Ф. 442: Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп. 614. – Спр. 238. – 270 арк.

14. ЦДДАУК. – Ф. 707: Канцелярія попечителя Київського навчального округу. – Оп. 196. – Спр. 68. – Ч. 1. – Арк. 15-77.